

Izbor iz istraživanja uz izložbu *O životinjama i ljudima*

PAS, ŽENA, MAČKA, MUŠKARAC¹ – U POTRAZI ZA IZGUBLJENOM POVIJEŠĆU

- Podatci predstavljeni u radu izbor su iz istraživanja u svrhu pripreme izložbe *O životinjama i ljudima*, dijelom posvećene i jedinstvenom odnosu koji je čovjek razvio sa životinjom – kućnim ljubimcem, a koji je, dokumentaristički gledano, gotovo izgubljen. Interpretacija kreće od sažetoga kronološkog prikaza percepcije i položaja psa i mačke u društvima staroga i srednjega vijeka, nastajanja građanske klase kao pokretača širenja prakse držanja kućnih životinja te se zaustavlja na prostoru Hrvatske u razdoblju s kraja 19. i početka 20. st., oslanjajući se na prikaze sabrane u *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena* i nadopunjujući ih zakonskim (veterinarskim) propisima iz istoga perioda. Završni dio posvećen je koracima koje je potrebno poduzeti kako bi se zabilježila aktualna, u prvome redu urbana, kultura kućnih ljubimaca, kao i propadanje muzeološki vrijedne građe vezane uz temu, a deficitarne muzejima općenito.

Ključne riječi: kućni ljubimci, pas, mačka, kulturna animalistika, muzejske izložbe

UVOD ILI PITANJE PREZENTACIJE

Izložba *O životinjama i ljudima* (22. travnja – 12. studenoga 2017.), autorica – kustosica Etnografskoga muzeja – Željke Petrović Osmak, Tee Rittig Šiško i Gordane Viljetić, za zadatak je imala prikazati dugu zajedničku povijest čovjeka i životinje. Izložbom se željelo pokazati kako su se tijekom vremena mijenjale naše predodžbe, osjećaji i ponašanje prema životinjama u prirodi, ali i unutar

1 Naslov prema drami zagrebačkog Teatra EXIT *Pas, žena, muškarac*, u režiji Zijaha A. Sokolovića prema tekstu Sybille Berg, inspiriranom knjigom *Čista ljubav* Yeala Hedaya, premijerno održanoj 1. ožujka 2004.

našega društvenog okruženja. U sklopu potonje kategorije posebno mjesto zauzimaju kućne životinje ili kućni ljubimci,² pojednostavljeno definirane kao životinje koje smiju boraviti u kući ili stanu, imaju ime i nisu upotrebljavane kao hrana. Njihove uloge u životima ljudi u prošlosti i sadašnjosti, i obrnuto, daleko su brojnije od onih obuhvaćenih definicijom, a odnos s čovjekom kompleksan je i kulturno uvjetovan.³

Inicijalnim promišljanjem prezentacije teme kućnih ljubimaca unutar širokoga tematskog polja izložbe postalo je jasno da nema dovoljno vlastite građe koja bi konkretno, a ne samo likovno, prikazala ovaj odnos (svega jedan predmet namijenjen radnome psu i dva predmeta izrađena od kože psa, odnosno mačke), a i moguća posudba mogla je obuhvatiti tek nekolicinu predmeta i fotografija iz fundusa zagrebačkih muzeja (Arheološki muzej u Zagrebu, Hrvatski školski muzej, Muzej grada Zagreba, Muzej za umjetnost i obrt) i Kabineta grafike Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.⁴ Vodeći se činjenicom da je i negativan podatak – podatak, ipak ostaje pitanje kako na konceptualno zanimljiv i muzeološki korektan način prezentirati temu iznimno blisku prosječnom posjetitelju, a ne podleći zamci lak(š)e prezentacije samo uz pomoć vrlo prisutne i dostupne suvremene tzv. *pet* industrije (proizvodi i usluge vezane uz kućne ljubimce).⁵ U svrhu prikaza, tijekom jeseni 2016. godine, snimljeno je pet kratkih dokumentarnih filmova koji prikazuju urbani suživot vlasnika i njihovih ljubimaca u Zagrebu danas,⁶ a dio su ciklusa pod nazivom *Grad na četiri noge*.

S obzirom na navedeno, ali i na prostornu ograničenost i namjenu te interese publike, odlučeno je da se u katalogu prednost da suvremenom pristupu i recentnim temama zooantropologije/kulturne animalistike (npr. pojam i funkcija kućnoga ljubimca, ljubimac kao čovjekova ekskluziva, razlozi za držanje i kulturni relativizam kućne životinje, antropomorfizacija životinja, ljubimci kao izvor socijalne potpore i terapijskoga djelovanja / modni označitelji / statusni simboli i markeri identiteta, teorije sličnosti vlasnika i kućnih ljubimaca, priroda

2 Više o terminologiji u Viljetić 2017.

3 Više o teorijskim pravcima prirode odnosa čovjeka i životinje u funkciji kućnog ljubimca u Viljetić 2017.

4 Na stručnoj pomoći i realiziranoj posudbi predmeta te ukazanim pravima na reprodukciju fotografija zahvaljujem, i ovdje, cijenjenim kolegama u Arheološkom muzeju, Hrvatskom školskom muzeju, Muzeju za umjetnost i obrt, Muzeju grada Zagreba te Kabinetu grafike Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

5 Zanimjekati trendove na ovome području također ne bi bilo prezentacijski korektno. Kao neizostavna ilustracija suvremene ponude proizvoda za kućne ljubimce, u izložbi je prednost dana hrvatskom dizajnu – primjerku pseće ogrlice (Peepnee), ležaja (Robowsky) i kućnoga ogrtača (Vau design). Ljubaznošću izlagača, ležaj su za odmor mogli koristiti i psi koji su u pratnji vlasnika posjetili muzej, a smješten je u improvizirano gledalište dijela dvorane namijenjeno filmskoj projekciji. Po zatvaranju izložbe, ležaj je doniran Skloništu za nezbrinute životinje grada Zagreba.

6 Filmovi iz ciklusa *Grad na četiri noge: Damir i Tango, Evo ga, Grga!, Marinina mačkopriča, Nevenov svijet i Vedranova kocka veselja*. Režija: Nikola Šiško, scenarij: Gordana Viljetić, Tea Rittig Šiško; produkcija: Art dizajn za Etnografski muzej.

i posljedice ovoga odnosa na životinje, itd.), dok su istraživanjem (u prvome redu, literature) prikupljeni podatci arheološko-historijsko-etnografskoga tipa poslužili kao izvor za legende uz predmete u izložbi i materijal za daljnju razradu, pa tako i izradu ovoga rada. Naglasak je, pritom, stavljen na odnos čovjeka i dvije životinje – mačke i psa (i danas statistički najbrojnijih i najomiljenijih kućnih ljubimaca) i to u periodu kraja 19. i početka 20. stoljeća – vremenu kada su pisane monografije o (su)životu ljudi i domaćih životinja na hrvatskome selu, ujedno i vremenu velikih promjena u poimanju kućnih životinja u gradu (i svijetu).

Unatoč tragovima o postojanju životinja za druženje i zabavu starijih društava (faraonski Egipat, stara Grčka, antički Rim i dr.), tek nastanak modernih gradova i, poslije, modernizacija sela uzrokuju potpuno udaljavanje korisnih, domaćih životinja od gospodarstva/domaćinstva, a nov način života, ogoljen i odvojen od prirode, otvara put afektivnom vezivanju velikoga dijela stanovništva za kućne životinje – ljubimce. Položaj psa i mačke na selu – objektu istraživačkih interesa tradicionalne etnologije/etnografije, značajno je različit od položaja njihovih istovrsnika u gradu. Utilitarne uloge ovdje nerijetko čine osnovni motiv u nabavi i brizi za životinju, a ostatci takve racionalizacije vidljivi su i danas. Obje kategorije (gradskih i seoskih) ljubimaca moguće je rekonstruirati tek na temelju fragmentarnih dokaza njihova suživota s čovjekom – cjelovite pisane povijesti nema. Arheološki nalazi, djela likovne umjetnosti i književnosti, pravni dokumenti, fotografije, osobne povijesti i sporadični zapisi unutar dokumentiranja ljudske prošlosti zato su temelj za stvaranje slike o razvoju odnosa čovjeka i životinje u kojemu se brišu granice vrste, a kreće emocija – u dijapazonu od ljubavi do mržnje.

1. DVA STOLJEĆA (URBANOGA) LJUBIMCA

Nikad zasebno (namjerno) dokumentirana povijest psa, prve (samo)domesticirane životinje⁷ i mačke, danas najbrojnijega kućnog ljubimca na svijetu,⁸ prati povijest čovjeka, sazdana od niza faktografskih podataka iz zajedničke svakodnevice, pri čemu često položaj životinja reflektira položaj ljudi u određenom vremenu i prostoru. Drugim riječima, ono što utječe na odnos prema

7 Za razliku od drugih vrsta domaćih životinja koje u ljudske okvire ulaze po ulasku u eru sjedilaštva, odnosno poljoprivrede, domestikacija psa započela je prije agrarne revolucije, između prije 32 000 i 18 800 godina (Morell 2016: 32). Radni okvir održive domestikacije, ipak, pomiče se na razdoblje od prije 16 000 do 17 000 godina (Morey i Jeger 2015: 420).

8 Mačke žive u trećini američkih domaćinstava, a u Hrvatskoj ih je početkom tisućljeća (2001.) registrirano 784 000 (u odnosu na 725 000 registriranih pasa). Više od 600 milijuna mačaka egzistira u suživotu s ljudima širom svijeta. Podatci prema www.zooportal.hr (20. rujna 2017.) i Rak Šajn 2001.

životinji, ono je što regulira način života određenoga društva (religija, filozofija, klasne razlike, praksa provođenja slobodnoga vremena, običaji i vjerovanja i dr.) Unatoč današnjoj slici, koja i mačku i psa Zapadnoga svijeta izdvaja kao sinonime kućnoga ljubimca, povijest obiju životinja prožeta je naglašenim suprotnostima u poimanju i tretiranju od strane čovjeka. Dihotomiju je moguće uočiti već u starom Egiptu,⁹ Grčkoj i Rimu.

„Uhvati me, ako pobjegnem, i vrati me mom gospodaru Vivenciju na imanje Kalistovo.“ (natpis s rimske identifikacijske oznake za psa ili roba iz 4. st., British Museum¹⁰)

Pojava monoteističkih religija, u prvom redu kršćanstva, potakla je razvoj specifičnih pogleda na životinju, obuhvaćenih pojmom dominionizam, koji polaze od prava čovjeka da dominira prirodom i životinjama po Božjoj volji (Sepell 1996 prema Johnson 2009: 11). Epidemija kuge u Europi, i buha kao njezin prijenosnik, dodatno su zakomplicirale odnos. Uloga psihopompa – pratioca u zagrobnom životu, baštinjena iz religije i mitologije staroga Egipta i Grčke, nadopunjena prirodno stečenom otpornošću na bolest i sklonošću (nužnošću) k jedenju leševa, priskrbila je psu epitete prljave i nečiste životinje, nerijetko utjelovljenja samoga nečastivoga (usp. Thurston 1996: 88). Ništa bolje nije prošla ni mačka. Od kršćana odbačena kao ostatak poganskoga višeboštva – od esencijalnoga benevolentnog simbola ženske plodnosti, seksualnosti i majčinstva, postaje antiteza: zlobni demon, pomoćnica vještica, nekromanata, i ponovno, samoga vraga (usp. Sepell 1996 prema Johnson 2009: 10). U duhu inkvizicije, (muške) hijerarhije i strogoga dijeljenja ljudskoga od životinjskoga, svaka afektivnija veza sa životinjama percipirana je kao perverzija i moguća veza s onostranim. S duge strane, za više slojeve društva radi se iznimka pa psi korišteni (i nužni) u lovu – sportu plemstva, obilježeni epitetima hrabrosti i vrijednosti, također poprimaju povlašteni status.

9 Prema arheološkim ostatcima egipatskih mumija, moguće je uočiti tri razine na kojima čovjek percipira životinje: obožavane životinje – božanstva, kućni ljubimci i žrtvene životinje / hrana za pokojnike. U sve tri kategorije nailazimo i na psa i na mačku, ali i životinje koje danas nazivamo egzotičnim ljubimcima, ujedno i utjelovljenja staroegipatskih božanstava, poput krokodila (Sobek), ibisa ili grivastoga pavijana (Thoth), sokola (Horus), i dr. (Petaros 2012: 84; Mark 2016). Primjerak mumificirane mačke iz faraonskoga Egipta (AMZ E-657), jedini takav u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu, posjetitelji izložbe *O životinjama i ljudima* mogli su vidjeti u dijelu posvećenom domestikaciji mačke, dok je egipatska stela Đehuti-hestua (AMZ E-572), s prikazom čovjeka (vlasnika?) i pavijana (kućnoga ljubimca?) na povodniku, s datacijom u Novo kraljevstvo (1550. – 1069. g. pr. Kr.), ujedno i dio stalnoga postava Arheološkoga muzeja u Zagrebu, za potrebe izložbe privremeno nadomještena drugim primjerkom i u razdoblju od 22. travnja do 12. studenoga 2016. izložena u Etnografskom muzeju. Na fleksibilnosti i kolegijalnosti, još jednom, velika hvala muzejskom savjetniku Igoru Uraniću, mag., dr. sc. Ivanu Radmanu-Livaji i dr. sc. Tomislavu Biliću, kao i ravnatelju muzeja, mr. sc. Sanjinu Miheliću.

10 Prema Thurston 1996: 51. O sveprisutnosti pasa u antičkom Rimu na izložbi *O životinjama i ljudima* svjedočila je i opeka s otiscima psećih šapa (A-ŠČ-13714), vjerojatno nastalih slučajnim prelaskom psa preko još vlažnih opeka sušenih uz cestu. Primjerak je, također, posudba Arheološkoga muzeja u Zagrebu.

Okončanjem feudalizma, lov (s psima) prestaje biti povlastica aristokracije, a uspostavom građanskoga poretka javlja se dodatni interes za držanje i uzgoj pasa (usp. Thurston 1996: 96-97). 19. stoljeće period je velikih promjena u stajalištima prema životinjama, u Engleskoj poznatih pod pojmom „vikorijanski kult ljubimaca“ (Ritvo 1987 prema Johnson 2009: 13). Ovo razdoblje smatra se začetkom prakse držanja kućnoga ljubimca u modernom smislu, a podrazumijeva intenzivan uzgoj, izložbenu djelatnost, trgovine opreme za kućne ljubimce, uključujući i modne dodatke, s tendencijom povezivanja životinja s društvenom i ekonomskom klasom, prvenstveno u Velikoj Britaniji, Francuskoj i Sjevernoj Americi. S Darwinovim *Podrijetlom vrsta* iz 1859. i *Podrijetlom čovjeka*, 1871., dolazi do ozbiljnoga pomaka od tradicionalne dominacije čovjeka nad životinjom (prirodom općenito), odnosno antropocentrizma vremena. Osvještavanjem uvjeta u kojima se drže i načina na koji se odnosi prema, u prvome redu, radnim životinjama, javljaju se prva društva za zaštitu životinja, u Britaniji – Kraljevsko društvo za zaštitu životinja, osnovano 1824. te Akt o zaštiti životinja iz 1835. Kao i mnogo puta do tada, i ovoga puta životinjsko pitanje prati društvena previranja – pokrete za zaštitu djece, abolicionizam, prava žena i pravo glasa (Irvine 2004: 9; Zeller 1984: 85 prema Johnson 2009: 14).

U gradskim sredinama ondašnje Hrvatske slijede se, s manjim ili većim vremenskim zaostatom, europski trendovi zaštite i prosvjećivanja stanovništva o potrebama životinja, bilo kućnih ljubimaca, bilo divljih vrsta (stalno ili povremeno prisutnih u gradovima), što možemo smatrati početcima angažiranoga djelovanja u smjeru dobrobiti i zaštite životinja. Tako je, ponajviše zaslugom publicista i gradskoga vijećnika Gjura Deželića, 1885. godine osnovano Zagrebačko društvo za zaštitu životinja (*Societas zoophilia Zagrebiensis*) koje je već kroz nekoliko godina postojanja skupilo zavidan broj od 400-tinjak članova na tadašnjih 30.000 stanovnika grada. Godine 1894. u publikaciji *Živobran* Društvo objavljuje Pravila udruženja, sa svrhom da „štiti životinje, osobito domaće, od zlostavljanja, i nastoji u tom, da se sa životinjama bude dobro i blago postupalo“, i istaknutim sredstvima „dobrih primjera i poukom u obće napose mladeži, pobudjivanjem sućuti za životinje i čuvstva ogavnosti proti mučenju i mrcvarenju“. Slične ciljeve i misije, u isto vrijeme, dijeli i zagrebačko Društvo sv. Jeronima koje 1896. objavljuje edukativnu knjižicu *Štitite životinje*¹¹ njemačkih autora Gehringa, Weisera i Renka, s pričama o stradanjima i poticajima na zaštitu životinja, osobito upućenu djeci i mladima (npr. „ne muči nikada životinja, jer one isto tako kao i ti osjećaju bol“; „budeš li životinji sklon, biti ćeš i nasprama svijetu ljubezan“, „čim si obilatiju zbirku kukaca koji dječak napravi, tim više nedužnih životinja ubija“ i dr.),

11 Originalni primjerak izložen je u izložbi *O životinjama i ljudima* (posudba Hrvatskoga školskog muzeja).

koje velikim dijelom korespondiraju i sa suvremenim trendovima na ovome području (usp. Visković 1996: 432, 433).

Na percepciju kućnih životinja u gradu, ali i na selu, svakako je utjecalo i obvezno osnovno školovanje koje se na naše prostore uvodi reformom školstva austrijske nadvojvodkinje, ugarske i hrvatske kraljice Marije Terezije (1740. – 1780.). Slikovnice iz 19. st. i s prijelaza iz 19. u 20. stoljeće svojim su ilustracijama često predstavljale (poželjnu) sliku kulture građanskoga života. Dio te kulture bili su i kućni ljubimci koji se pojavljuju u idiličnim prizorima obiteljskoga života i djetinjstva. Slično je i s početnicama i čitankama koje se temama zgoda sa psima, mačkama, ali i zaštite divljih životinja, primjerice ptica, nerijetko koriste u odgojno-obrazovne svrhe djece nižega uzrasta.¹²

Organizirani uzgoj i selekcija pasa na području Hrvatske također ne zaostaju mnogo. Tijekom 19. stoljeća Britansko je otočje središte razvoja kinologije i felinologije. Prva natjecateljska izložba pasa održana je u Newcastleu 1859. godine, a prva izložba mačaka 1871. godine u Kristalnoj palači u Londonu. Trend izlaganja slijedi i ponuda proizvoda za ljubimce, s općenito malo osjećaja i znanja za udovoljavanje potrebama kućnih životinja.¹³ Početci kinologije u Hrvatskoj vezani su uz uzgoj lovačkih pasa. U Zagrebu je 1881. godine osnovano prvo Hrvatsko društvo za obranu lova u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, *Mala izložba lovačkih pasa* održana je u Vrbovskom (Gorski kotar) 1894., a *Prva opća izložba pasa* u Zagrebu 1906. godine u okviru *Zemaljske gospodarske izložbe*. Za potonju je, u Narodnim novinama, zabilježen i zanimljiv podatak o prvoj industrijski priređenoj hrani za pse – mesnim pogačama (Lovrenčić 2008 prema Špoljarić 2008: 262).

Kinološke aktivnosti intenziviraju se u 20. stoljeću, a povećanje broja kućnih ljubimaca bilježi se, kao i u drugim zemljama, između dva svjetska rata. Tridesetih godina 20. stoljeća Zagreb već ima nekoliko salona za uređenje pasa („trimer“ I. Cvikel na Svačićevom trgu 6 i „kozmetički odjel“ Veterinarskoga fakulteta), a na adresi Samoborska 1 nalazi se Živinobranska postaja Društva za skrovište životinja u koju građani mogu svoje ljubimce dovesti na „odmor od kućnog zatvora“ i kupanje na ljetnom kupalištu s paviljonom za sušenje (Špoljarić 2008: 261). Rastuću popularnost pasa, osobito lovačkih, među nježnijim spolom tumačenu kao oblik ženske emancipacije u dominantno muškom okružju, popratila je i

12 Odabrani primjerci navedene građe također su izloženi u izložbi (posudba Hrvatskoga školskog muzeja).

13 Posjetitelji izložbe *O životinjama i ljudima* u to su se mogli uvjeriti i sami, temeljem dimenzija i oblika luksuzne opreme za kućne ljubimce iz druge polovine 19. stoljeća, konkretno akvarija (MUO 789) i kretke (MUO 44523) – posudbe Muzeja za umjetnost i obrt.

međunarodna izložba pasa pri Zagrebačkom zboru 1935. godine. U okviru te izložbe održano je natjecanje *Dama i njen pas*.¹⁴

Kao i u svijetu, kinološka aktivnost u Hrvatskoj stagnira za vrijeme Drugoga svjetskog rata, a u poslijeratnom razdoblju psi, mačke i ostali kućni ljubimci ponovno doživljavaju uzlet popularnosti (usp. Špoljarić 2008: 268, Herzog 2011: 75), s pratećim razvojem tzv. pet industrije (hrana i oprema za ljubimce) – sve u skladu s filozofijom modernizacije i olakšavanja svakodnevice zaposlenih vlasnika (i vlasnica) kućnih životinja, čemu i danas svjedočimo. Sukladno ulogama koje ove životinje poprimaju, raspon proizvoda i usluga kreće se od rođenja do smrti ljubimca.

Podatak koji mnogo govori o statusu kućnih ljubimaca u našim (urbanim) sredinama jest taj da je riječko groblje kućnih ljubimaca, nastalo krajem 19. stoljeća, jedno od najstarijih takvih počivališta u Europi (usporedbe radi, londonsko groblje neformalno je osnovano 1881., a pariško, kao prvo javno groblje kućnih ljubimaca, 1899. godine).¹⁵ Prema usmenoj predaji, parcelu na Kozali prvi su počeli koristiti lovci kao mjesto za pokapanje svojih lovačkih pasa, a pridružili su im se građani pokapanjem kućnih ljubimaca. Praksa je trajala sve do 1994. kada je groblje zatvoreno i zaštićeno kao kulturno dobro. Trenutno se, na prostoru pokraj Skloništa za nezbrinute životinje grada Zagreba u Dumovcu, dovršavaju radovi na prvom gradskom groblju kućnih ljubimaca u Zagrebu, a u Samoboru, unatrag nekoliko godina, djeluje prvi krematorij za kućne ljubimce, propagirajući se kao dostojanstvena alternativa spaljivanju uginule životinje – člana obitelji – u kafileriji, uobičajenoj praksi u skladu sa Zakonom i veterinarskim propisima.¹⁶

14 Na primjerak plakata ovoga natjecanja s potpisom Sergija Glumca uputila je muzejska savjetnica Muzeja grada Zagreba, gđa Željka Kolveshi, kojoj ovom prilikom na tome zahvaljujem. Originalni plakat u izložbi *O životinjama i ljudima* posudba je Kabineta grafike HAZU, a izložen je usporedno s reprodukcijom fotografije Đure Janekovića *Dama s psom*, s prikazom poznate Zagrepčanke onoga vremena, gđe Melanije Lowi, i njezina hrta, navodno snimljenih upravo na putu na izložbu pasa. Fotografija je, zajedno s još dva djela istoga autora, ustupljena na korištenje od strane Muzeja za umjetnost i obrt.

15 Prenosi Jutarnji list (s.a.), The Telegraph (Soteriou 2015) i Daily Mail (O'Hare 2013).

16 Urnu za pepeo životinje kremirane u krematoriju *Pet Memo*, s dirljivim osobnim svjedočanstvom, no bez posmrtnih ostataka psa bilo je moguće vidjeti i u izložbi *O životinjama i ljudima*. Većina nasumce ispitanih posjetitelja na izložak je reagirala vrlo pozitivno ili/i s iznenađenjem da takva opcija u Hrvatskoj uopće postoji.

2. HRVATSKA ETNOGRAFIJA – LJUBIMCI U TRAGOVIMA

„Kučka ima skoro svaka kuća. Ali, ne u kuću, Bože sačuvaj!“ (kazivačica A. Ž., rođena 1923. godine u Drveniku)¹⁷

Za razliku od anglosaksonskih zemalja, u kojima kultura kućnih životinja,¹⁸ izravno ili neizravno dokumentirano, seže stoljećima unatrag (u viktorijansko doba u Engleskoj, kao što je gore već rečeno, dolazi do nagloga povećanja zanimanja za pse, mačke, ptice, ali i razne egzotične životinje, u funkciji filozofije povezivanja s prirodom, ali i dokaza dominacije čovjeka nad istom), povijest kućnih ljubimaca na hrvatskim prostorima moguće je djelomično rekonstruirati tek na temelju dijelova zakonskih propisa, različitih dokumenata, osobnih predmeta, fotografija i općih (monografskih) opisa života u gradu/na selu.

2.1. SPOMEN I FUNKCIJE (OKO) KUĆNIH ŽIVOTINJA

S obzirom na povijesnu poveznicu gradskih sredina i kućnih ljubimaca, ne čudi da svaki pokušaj traganja za konkretnim primjerima suživota s kućnim (ili, s obzirom na smještaj i ulogu – okokućnim) životinjama u hrvatskoj etnografiji, vrlo bogatoj podacima o odnosu čovjeka i domaće životinje, kao izvoru hrane i radne snage te narodnomedicinskoj (veterinarskoj) brizi za iste, što puno govori o značaju stoke i peradi u životu seoskoga čovjeka 19. i početka 20. stoljeća, ostaje na kratkim opisima pasa i mačaka u funkciji čuvanja i rješavanja problema glodavaca u kućanstvu, odnosno seoskom gospodarstvu. Poneka iznimka uključuje lovačke i pastirske pse, ali ponovno u kontekstu radnih životinja.

Određeni izvori dotiču se i, sa suvremenoga zapadnjačkog gledišta nezamislivoga korištenja pripadnika vrsta današnjih kućnih životinja u magijske ili medicinske svrhe (npr. lizanje mačke ili psa povrijeđenih dijelova tijela za brže zacjeljivanje rane, pasja mast/izmet kao lijek za plućne bolesti/gušu, pasja kost kao posip za kožne ozljede, mačja krv kao terapija uzimana oralno), okrivljavanja životinja kao uzročnika bolesti (npr. kontaktom s izlučevinom ili tragom psa/mačke), kao i, detaljno opisanih, trovanja neželjenih „lutalica“, poznatih i korištenih

¹⁷ Transkript s terenskoga istraživanja u Dubrovniku i Konavlima, rujna 2016.

¹⁸ Izraz „kultura kućnih ljubimaca“, pokušaj je prijevoda engleskoga izraza *Pet Culture*, a odnosi se na posjedovanje kućnoga ljubimca i suživot (navike, komunikacija, vanjske manifestacije odnosa itd.) vlasnika i kućne životinje, prvenstveno u suvremenim (urbanim) zapadnjačkim uvjetima (usp. Vilječić 2017: 121). Unatoč sve brojnijim istraživanjima čiji rezultati potvrđuju suprotno, termin kultura i danas se redovito pripisuje čovjeku, a negira životinji. Izuzetak su naponi posthumanističkih teoretičara u smjeru kreiranja tzv. „multivrsne antropologije“ koja nadvladava antropocentrizam, slično kao što je to postkolonijalizam učinio s etnocentrizmom (usp. Hurn 2012: 204-205). U gornjem kontekstu slijedi se značenjska odrednica uvriježenoga ponašanja određenoga društva, npr. kultura ispijanja kave, kultura poduzetništva, kultura konzumiranja piva i sl.

na gotovo cijelom području Hrvatske i šire, primjerice podmetanjem stakla sa šećerom ili fosfornih glava šibica u hranu – kruh (Ivanišević 1987: 194):

„Zloćudni pasi otruju se na ovi način: stuče se cakla i spruge koja se zamota u pupicu kruva, pa se osuši. Okusu li se toga, iskosu jin se criva i pocrkaju. Niki umisu tista i sičana pa namažu maslon. To napregne pašče i crkne.“ (Poljica).

U *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena*, odnosno nizu monografija koje prikazuju život hrvatskoga sela, ali sadrže i, u komparativnom smislu osobito vrijedne, opise načina života susjednih zemalja, s kraja 19. i početka 20. stoljeća, psima i mačkama, dakle, nije posvećena pažnja kao drugim domaćim životinjama, i uopće, fenomenima koji tvore svakodnevicu i blagdan jedne seoske zajednice, no spomena ipak ima – kratka referenca obično se daje na kraju poglavlja o domaćim životinjama, kao i sporadično kroz tekst, posebice uz kategorije narodnih vjerovanja, bajanja, gatanja i magijskih postupaka (primjerice, načina utjecanja na zadržavanje životinje) – riječju, uz predodžbe o životu i svijetu čija interpretacija prelazi svrhu i opseg ovoga rada. S obzirom na kontekst, treba, ipak, spomenuti najraširenije vjerovanje, poznato posvuda po Hrvatskoj¹⁹, da se mrtvo tijelo, ako se ne pazi, može povukodlačiti, i to ako ga preskoče pas ili mačka, ponegdje i pijetao ili ako te životinje prođu ispod odra. Stoga je čuvanje pokojnika, uz znak štovanja, ujedno i prevencija, mjera opreza (usp. Grbić 1998: 298). Najava smrti, također je nerijetko vezana upravo uz glasanja određenih životinja, često psa (Smičiklas 1896: 207, 211):

„Ako oko kuće, u kojoj je bolesnik, psi zavijaju ili se gavrani natjeravaju grakćući, stalan je znak, da će bolesnik umrijeti (...) Ukućani nastoje i oko toga, da ne udje mačka u sobu, gdje mrtvac leži, jerbo bi mu odmah nos odgrizla; s toga se u večer dobro protraži soba prije, nego li ga ostave sama.“ (Sv. Jakov kraj Bakra).

U kontekstu vjerovanja i bajanja, posebno su zanimljivi načini utjecanja na zadržavanje životinje (Horvat 1896: 253):

„Ako čovjek želi, da mu u kući ostane koja domaća životinja, n. pr. pas, mačka, kokoš, itd., koju je od nekuda donio, treba da na mladu nedjelju uzme onu životinju, pa njenom glavom tri puta „trkne“ o krušnu peć, a njenim nogama tri puta povuče po zidu krušne peći.“ (Koprivnica).

Ili (Kurjaković 1896: 258):

„Teško je tudju odraslu mačku pripitomiti, a da ne ode na staro mjesto. Ovakovu mačku treba nositi kući zastrtih čim god očiju. Kod kuće ju izmjere špagom, dugačkom, koliko je mačka duga od glave do kraja repa; pa se ta uzica utisne

19 U nekim selima u široj okolici Zagreba, ipak, taj običaj uopće nije bio poznat (usp. Grbić 1998: 298).

kamo pod prag, kuda družina najviše prolazi. Onda mačka ne će odbjeći novoga gospodara.“ (Vrbova).

Navedeni postupci upućuju na percepciju psa i mačke kao poželjnih i korisnih domaćih životinja. Radi se o izražajima simpatičke magije²⁰ koja počiva na pretpostavci da prostorno udaljene stvari mogu utjecati jedna na drugu temeljem tajne energije koja ih povezuje, odnosno, u gornjim slučajevima, o postupcima kojima se želi preventivno utjecati na moguću ili prijetuću opasnost (usp. Grbić 1998: 319-320) – konkretno, bijeg životinje od domaćinstva.

Transformacije čovjeka u životinju, napose psa i mačku, dio su posebne kategorije vjerovanja u nadnaravna bića, od kojih ovdje spomenimo poznato vjerovanje u preobrazbu more i vještice (*coprnice*) u mačku (ili drugu nokturalnu životinju, primjerice leptira) i vjerovanje u *pasoglavca* – nakazu ljudskoga lika i pseće glave. Mora i coprnica, osim što guše i sišu ljude, imaju sposobnost da se pretvaraju, obično tijekom noći, u određene životinje procesom zoometamorfoze. Također je prisutno vjerovanje kako njihov duh može poprimiti obličje životinje ili se preseliti u nju u procesu zoometempsihoze, dok njihovo tijelo ostaje nepomično ležati u krevetu (usp. Marjanić 1999 prema Križanec-Beganović 2015: 32) (Milčetić 1896: 236):

„Neki je čovjek slutio, da mu je žena mora (...) znajući, da duh takove more izlazi noću iz tijela u obliku mačke...“ (Kastav).

Ili (Jovović i Jovović 1896: 99):

„...jer kažu, da se čuje (mora, op.a.) kao mačka kad preko čovjeka šeta.“ (Crna Gora).

Za razliku od zborničkih kategorija koje se tiču seoske svakodnevice, a kojima dominiraju domaće životinje (*blago* i *živad*), prisutnost psa i mačke, osim u vjerovanjima, izražena je i u izrekama, poslovicama, pjesama i pripovijetkama nadahnutima životinjskim svijetom, nastalim na temelju iskustva suživota sa životinjama, s asocijacijom na međuljudske odnose, a često i s jasnom savjetodavnom/moralnom porukom, poput (Ujević 1896: 247): „Kad stari pas laje, valja vidjet šta je“ (Vrgorac u Dalmaciji), ili (Žic 1915: 259): „Nigda teče pes, nigda teče zec“ (Vrbnik na otoku Krku).²¹

20 Naziv je uveo škotski antropolog James George Frazer u djelu *Zlatna grana – podrijetlo religijskih obreda i običaja* (2002).

21 „Sreća je nestalna“ (Žic 1915: 259). Vrbnička poslovice.

2.2. PREHRANA, SMJEŠTAJ I ZBRINJAVANJE

„Pse rane kruvom, a kad gazda jede meso, dobije pas kosti... Mačaka ima i po više u kući; rane ji kruvom, al ji žene više vole, pa dobiju i mesa i slanine (...) Kada marvinče, konj ili goveče crkne ili krepa, crknito goveče, konja, ovcu ogule (oderu mu kožu, J. L.), odvuku ga u kakvu rupu i tamo ostave, nek se psi i tice časte. To bude osobito na stanu.“²² (Otok kraj Vinkovaca)

Prehrana, kao i smještaj pasa i mačaka, usputna je tema starijih hrvatskih etnografa. Izuzev gornje opaske Josipa Lovretića i nešto detaljnijega opisa Ivana Žica za Vrbnik, *Zbornik* ne daje konkretnije podatke o vrsti hrane koja im se davala, niti o tipu smještaja, što bi možda bilo za očekivati u dijelovima tekstova posvećenim gospodarskim objektima (staja, kokošinjac, svinjac itd.).

Temeljem šturih podataka s kraja 19. i početka 20. stoljeća te novijih terenskih istraživanja (sredina 20. i početak 21. st.) moguće je zaključiti da slobodni psi (zabilježena je praksa puštanja pasa s lanca noću) i mačke sami pronalaze zaklon (npr. podrumski dio kuće u kojemu je smještena stoka), a ako je vezan, pas je često smješten na odlagalištu stajskoga gnoja, osobito zimi, radi topline (usp. Pavičić-Šunjić 1937: 106,124). U rijetkim primjerima, životinjama se dopušta ulazak u kuću (češće mačkama, nego psima).²³

Iako je dio zborničkih zapisa (navođenjem) posvećen i bolestima koje mogu snaći (i) pse i mačke, za primijetiti je i nedostatak informacija o zbrinjavanju i liječenju u slučaju njihove bolesti. Kako u članku *Tradicijsko liječenje i određeni medicinski tretmani ljudi i životinja u južnoj Gackoj* objavljenom u publikaciji *Grad Otočac 7* zaključuje Milan Kranjčević (2003: 276, 277):

„Premda svako domaćinstvo ima po jednog psa i nekoliko mačaka, i premda te životinje smatraju korisnim, drži se da su dobra zdravlja i da ih se ne treba liječiti.“²⁴ Ako su bolesne, ne polaže se na njihovo ozdravljenje (...). U pravilu bi bolesne životinje uklanjali ubijanjem.“

22 *Stan* ili *salaš* < od mađarskog *szallas* → *stan*, *konak* > je obiteljsko zemljište izvan mjesta (na udaljenosti od pola kilometra npr. u Đakovačkim Selcima do 6 km u Babinoj Gredi), u većini slučajeva u Slavoniji, na kojemu su uz gospodarske zgrade, gradili također zgradu za stanovanje, često blizu šume (Svirac 2002: 55).

23 Više o prisutnosti kućne mačke u Žic 2001.

24 Autor ipak spominje mlijeko koje se, u slučaju bolesti, daje mačkama „jer da je mlijeko za mačke ljekovito“ (Kranjčević 2003: 277).

2.3. KOMUNIKACIJA

Za razliku od rijetkih opisa svakodnevice ljudi, pasa i mačaka, starija etnografija gotovo redovito, unutar šire teme sporazumijevanja s domaćim životinjama, navodi načine komunikacije ljudi s psima i mačkama (zapažanje glasanja, pozivanje, tjeranje).

„Psi se dozivaju po imenu i: „na, na“, „na, na, na“, fučka im se; tjeraju se: „šip“, „marš!“ Mačke se zovu: „mujc, mujc, mujc“, a tjeraju „šic“.“ (Lobor) (Kotarski 1915: 230)

Zabilježeni su i nazivi životinja po dobi te imena, najčešće prema izgledu, rjeđe prema temperamentu. U sistematizaciji prednjači fra Ivan Zovko, koji u članku *Okokućad. Domaće ili pitome životinje, njihova hrvatska narodna imena*, objavljenom u *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena*, svezak I, iz 1896. godine, donosi popis imena pasa i mačaka, zabilježenih za područje Bosne i Hercegovine (Herceg-Bosne, kako je sam naziva), uz opasku o nazivu *okokućad*: „Ovu sam riječ čuo u Veljacima, selu kotara Ljubuškoga“. Zovko pse i mačke svrstava u domaće životinje (*okokućad*) i razdvaja po spolu, uz opis, tj. objašnjenje pojedinoga imena. Iz navedenih podataka moguće je zaključiti kako imenovanje životinja slijedi logiku izgleda (oblik tijela ili, najčešće, boja dlake²⁵) i ponašanja (lovne vještine, lijenost, nastojanje dobivanja hrane, omiljena mjesta zadržavanja i sl.). Vlasnikovo tepanje i hvaljenje (npr. *mačica*, *falekuća*) postoji u slučaju „dobroga“ ponašanja, odnosno ispunjavanja očekivanih funkcija (mačka lovi miševе, ne bježi, ne luta), a antropomorfizirani nazivi prisutni su u slučaju iznimne ljepote/čistoće životinje (*curica*).

Sličan sustav imenovanja, uz dodatak osobnih imena (npr. Amidor) i kategorizaciju pasa – *kerova/ćukaca* – prema radnoj zadaći (svinjarski, ovčarski, pas govedara), navodi i Josip Lovretić za Otok kraj Vinkovaca, uz kratak osvrt na mačke kojima se ne daju imena „već ji zovu: maca, cica, macica, mica, ili jim daju imena: Pero, Andrica, Persa“ (Lovretić 1897: 262).

Jednako, iako stotinjak godina poslije,²⁶ pristupa i Božo Glavičić u knjizi *Narodni običaji Labinščine*, bilježeći da su lovci imali pse za lov, tj. *breka od lova* (goniča) i *breka od fermi* (ptičara), a koje spominje i Ivan Žic, pišući o životu Vrbničana na Krku.²⁷ Domaćinstva u kojima nije bilo lovaca, držala su psa mješanca koji bi čuvao kuću i stado. Najčešća pseća imena bila su Lido, Bobi, Bubi, Fric, Kolonbina,

25 Zovko navodi čak devet imena prema boji pseće dlake (*Bjelov, Cuni/Cuna, Garov, Gigan, Mento, Pekin, Šarov, Štiglo, Žutov*), od ukupno dvadeset zabilježenih.

26 Sustavno bilježenje i istraživanje običaja Labinštine započinja 1989. godine.

27 Za Vrbnik, Žic navodi i onomatopejski zanimljivu komunikaciju lovca s psom (u lovu na zeca): „Pesu kriči lovec, kada ga mami, neka išće: „šu! šu ve! ut! utatata! šove tošo! uta! up! kvakvaka!šu, ala šu! daj maškarin! šu kolombo! čapa ga bizel!“ i se kako mu pride na pamet.“ (Žic 2001: 411)

Furija, Iskra, Neguš, Turko, Leo i Lila. Psa su od milja zvali *kušić*, a mačku *mumić* (usp. Glavičić 2003: 107-108).

Dodajmo ovom istarski (kvarnerski) običaj nadijevanja imena Kolonbino/a istarskim kratkodlakim goničima (zbornički zabilježen i za Labinštinu i za Vrbnik), asocijativno na bijelu boju dlake ovih pasa, interpretiran kroz simbol čistoće i mira (od tal. colombina – golubica) odnosno preneseno značenje nečega lijepog, gracilnoga i povlaštenog. Prema riječima kinologa Borisa Špoljarića (2008: 30):

„U svojoj povijesti istarski kratkodlaki gonič bio je (posebno u periodu 18 – 19. stoljeća) pas patricija i plebejaca. Živio je uz najimućniji sloj ljudi toga vremena, koji su ga uzgajali kao svoga lovačkog psa s velikom ljubavlju, a uz to je bio pas drugačiji od ostalih pasa. Da bi netko mogao imati tog psa, već je tada plaćao veliki imetak.“

2.4. ODNOS PREMA ŽIVOTINJI – REKONSTRUKCIJA TEMELJEM PISANE RIJEČI I (MUZEJSKOGA) PREDMETA

U kontekstu odnosa čovjeka i životinje, posebno su zanimljiva opažanja o percepciji korisnosti i kažnjavanju za učinjenu štetu, kao i usporedbe s ljudskim ponašanjima/karakterima. Potonjima posebice obiluju opisi suživota ljudi i životinja u Poljicima, iz pera Frane Ivaniševića, s komparacijom domačice (*stopanjice*) i mačke, čovjeka neradnika i staroga, nezainteresiranoga lovačkog psa te djece i pasa kao najčešćih izvora sukoba, uz kategorizaciju pasa na pse čuvare, lovačke pse, ali i držanje pasa „od zabave (divertimenta)“.

„Pasa ili kučka drži dosta kuća, a tako i mašku. Stopanjica je puno brigožljiva za dobron maškon lovicon, polovi joj miš po kući, nju mazoli (miluje) i drži za virnu drugaricu u kući. Veli se: nije maška kriva, šta je stopanjica lina, – ‘di je dobra maška, tut je i stopanjica, ‘oće reć, da je reda u kući; ko ne ‘rani mašku, ‘rani miša.“ (Ivanišević 1987: 240)

„Svak svoga pasa čuva i vodi uza se, ali oklapi se i tuđe pašče, kada dođe prid tuđi dvor. Zato se reče: s diteta i paščeta najprvo skandal (smutnja) izađe...“ (Ivanišević 1987: 240)

Procjena jačine prijateljstva usporedbom tretiranja prijateljeva psa prisutna je i u Poljicima (Ivanišević 1987: 240): „Kaže se prijatelju: ja bi’ učinija i tvomu pasu, da mi dođe, a nekmoli tebi.“, i u Loboru, kako je bilježi Josip Kotarski (1915: 230-231):

„Loborci miluju životinje (...) Velika je uvreda, kad mu drugi živinče udari; tad će mu reći: „Ti imaš mejne pameti, neg ta nema stvar!“ Ni psa si ne daju tući i vele: „Do ne terpi mojega cucka, ne terpi ni mene“.“

Afekcije vlasnika prema psu, posebice u slučaju pastira i pastirskoga psa, dotiče se i Josip Lovretić za područje Otoka kraj Vinkovaca (1897: 265):

„Ljudi obično vole životinje, a osobito konja i psa (...) Pse i svinje češkaju (pastiri, op.a.) ispod vrata i po trbuvu, što jim je jako drago... Mačke i pse miluju osobito dica, ali i stariji znade pomilovati ji, makar samo po glavi.“

Drugu stranu medalje, odnosno slučajeve zlostavljanja i izživljavanja na životinjama, kao i reakciju okoline na takva ponašanja, donosi, ponovno, Ivanišević za Poljica (1987: 243):

„...nađu se niki ljuta srca, pa će (...) izmlatit sorican (toljaga), izbubat stinan, da ti dođe do milina. Nije prid sviton uredno to dilo, zamiraju, a zovu onoga, koji tako mrcvari životnju, da je živoder. ...Kažu ljudi: (...) Božje je stvorenje, valja imat milosrđa.“

Da su afektivni odnosi, barem u usporedbi sa suvremenim poimanjem afekcije vlasnika prema ljubimcu, između ljudi i današnjih kućnih životinja – psa i mačke – u seoskoj sredini kraja 19. i početka 20. stoljeća bitno drugačiji, a čovjekova usmjerenost na korist dominantna, osim izravnih svjedočanstva, poput (Žic 2001: 391): „Judi se baš ne srde na pesa, ma ni ne mare za ga hranit prez nikakorove koristi (Vrbnik), ili (Ivanišević 1987: 243): „Živine, koje nisu od velike koristi, ka' pas, maška, oklapu se 'dikod, kada učinu šćetu“ (Poljica), pokazuje i skromna, ali znakovita, građa Etnografskoga muzeja. Riječ je o spremnici za duhan (*duvankesi*) izrađenoj od mačje kože u Svetvinčentu u Istri (EMZ Et 14794) i mijehu *duda* (glazbalo u tipu gajdi) od pseće kože, iz Rovišća kraj Bjelovara (EMZ Et 13854),²⁸ oboje datirano u prvu polovinu 20. stoljeća.

Ako na stranu stavimo građu foto-arhiva (zamjetno manji broj pasa i mačaka kao teme, u usporedbi s drugim domaćim životinjama) i ilustrativne prikaze života ljudi i ovih životinja iz Zbirke slika²⁹ te, u usporedbi s drugim vrstama

28 Oba predmeta izložena su u dijelu izložbe *O životinjama i ljudima* posvećenom temi kućnih ljubimca odnosno podtemi percepcije psa i mačke na hrvatskome selu kraja 19. i početka 20. st.

29 Sasvim konkretno, tempera na papiru *Večer u zadruzi* (EMZ Et 2878) i dva ulja na platnu – *Stara peč* (EMZ Et 2875) i, na izložbi prikazana, *Svadba u Slavonskom Šancu* (EMZ Et 50272) Slavka Tomerlina, otkupljena/nabavljena za Muzej 1923./1943. godine, s motivom mačaka u društvu zadružne obitelji/starijih žena, odnosno psa u pozadini svatovske proslave, po jedan prikaz dječaka iz Like s kunićem (EMZ Et 49807) i srijemskoga dječaka s pripitomljenom pticom pjevicom (EMZ Et 49808) na koloriranim bakrorezima datiranim u sredinu 19. stoljeća te sakralni prikaz sv. Roka s psom u tipu istarskoga kratkodlakog goniča na zavjetnoj slici u tehnici ulja na dasci iz župne crkve u Vukštin Šipku kraj Jastrebarskog (EMZ Et 7061) s kraja 19. stoljeća. Prikaz Sv. Roka s atributima (putničkim štapom i tikvicom za vodu) spojen je s niže opisanom tikvicom i nekoliko drvenih rezbarenih štapova s prizorima lova (od kojih jedan s prikazom pseće glave s ovratnikom i kravatom (EMZ Et 6586), darovanih muzeju 1928. godine, također iz okolice Bjelovara) te iskorišten kao ilustracija teme srednjovjekovnoga lova s psima u dijelu izložbe posvećenom kućnim ljubimcima, odnosno podtemi kratke povijesti suživota čovjeka i psa.

domaćih i divljih životinja, (ponovno) vrlo rijetku pojavu lika psa i mačke u funkciji motiva i ornamenata na tekstilnoj, keramičkoj i drvenoj građi,³⁰ uz gore navedene predmete (*duvankesu* i *dude*), u fundusu Etnografskoga muzeja nalazi se još samo jedan predmet, koji je moguće (ne)izravno povezati s temom kućnoga ljubimca u hrvatskoj prošlosti jer, kao prvo, svjedoči o uporabi pasa u gospodarske svrhe, a ne svrhe kućne životinje i, kao drugo, lokalitetom ne pripada teritoriju Republike Hrvatske. Radi se o ogrlici za psa na salašu (EMZ Et 10939), odnosno kožnom ovratniku s umetnutom metalnom alkom s pomoću koje se drveno klatno vješalo na ogrlicu pastirskoga psa kako bi ga se spriječilo u brzem trčanju, tj. udaljavanju od stada, porijeklom iz Velike Kikinde u Vojvodini.

Na razlog ovako malom broju predmeta, uz ljudsko poimanje i način života pasa i mačaka u ruralnim dijelovima Hrvatske, vjerojatno je utjecala i neza-interesiranost struke za temu, u razdoblju intenzivnoga prikupljanja građe (kraj 19. i početak 20. stoljeća), karakterističnu za urbane sredine. Iznimka je veterinar i povjesničar veterine Leander Brozović, ujedno i prvi kustos i ravnatelj Muzeja grada Koprivnice (1951. – 1963.),³¹ čijom je zaslugom, uz niz predmeta vezanih za životinje i tradicijsko gospodarstvo, i opisana ogrlica pastirskoga psa postala dijelom fundusa Etnografskoga muzeja u Zagrebu.

3. ŠAPA ZAKONA – IZ POVIJESTI VETERINARSTVA

S obzirom na nedostatak materijala raspoloživa za analizu, rekonstrukciju i/ili interpretaciju te, s rijetkom iznimkom,³² općenitu sporadičnost (necjelovitost) pojavljivanja opisa života ljudi s psima i mačkama, uobičajenu za *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena* i monografske prikaze, koherentnija slika, prvenstveno o obvezama vlasnika pasa i postupanju s psima, pa i naznaka pasa

30 Npr. slavonski svečani ručnik – *peškir na dasku* s otkanim stiliziranim motivom psa (EMZ Et 22466) i, na izložbi prezentirani, vuneni prekrivač – *ponjavac*, s motivima brojnih životinja, među ostalima i psa – *čukca* (EMZ Et 22217), jerovečki glineni vrtuljak s prikazom lova na zečeve (EMZ Et 2573) iz 1923. godine, dekorativna tikvica, također s prizorima lova, iz Vrbanje, izrađena 1905. (EMZ Et 17360) te lik mačke i psa, u funkciji dječje igračke, proizvedene u Vidovcu oko 1945. godine (EMZ Et 14766m, 14766k).

31 Prema www.muzej-koprivnica.hr

32 U usporedbi s tipom i količinom podataka o seoskom suživotu ljudi, mačaka i pasa koje bilježe njegovi suvremenici, iznimku čini Ivan Žic, učitelj, prevoditelj i etnograf koji u dijelu obimnoga rukopisa o načinu života u Vrbniku na otoku Krku, objavljenom u *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena* 1917. godine, psima i mačkama, uz obradu u kontekstu gore navedenih, za zbornike uobičajenih kategorija, posvećuje čitavo poglavlje unutar teme „Gojenje životinja“. S obzirom na rijetkost prirode, sveobuhvatnosti i živopisnosti teksta te zaključaka nastalih promatranjem životinje (i nastojanja da se ona razumije), Žicovi prikazi zaslužuju poseban osvrt u opsegu koji, nažalost, prelazi opseg ovoga rada. Prikupljene podatke, stoga, ostavljam za neku drugu prigodu.

kao kućnih ljubimaca, očitovana u klasifikacijama i odabranoj terminologiji, dobiva se komparacijom s veterinarskim zakonima toga vremena.

Prvi zakonski propisi koji se odnose na držanje pasa proistječu iz činjenice pojave bjesnoće i vezane opasnosti za čovjeka, a propisani načini držanja i hranjenja, zabrane lutanja i plaćanja psetarine te obveznoga nošenja pseće markice, unatoč svomu primarnom cilju – zaštiti čovjeka, a ne životinje, temelj su suvremenim propisima o dobrobiti i zaštiti kućnih životinja. O pojavi bjesnoće među životinjama i ljudima s kraja 19. i početka 20. st. svjedoči Frano Ivanišević, navodeći za područje Poljica uobičajene postupke narodne medicine (Ivanišević 1987: 176):

„Ugriz bisna pasa liči se: 1. pušća se za tri petka krv ispod jezika; 2. osuši se i satare u pra' košulica od mlada mačeta, dava se pit u vodi.“

Naredba regionalne dalmatinske vlade od 19. lipnja 1822. određivala je da psi moraju nositi ogrlice na kojima su otisnuta imena vlasnika, da se psi (*samolovci, kakovci, stražnici, doneši i čarti*³³) moraju voditi na uzici, da se u štacunari (trgovini, op.a.) mora držati *sudić* (zdjelica, op. a.) slatke vode za pse i da se svatko tko nađe bijesna ili psa sumnjiva na bjesnoću mora pobrinuti da se takav pas ubije, a leš s kožom zakopa duboko u zemlju izvan mjesta stanovanja (usp. Džaja et al. 2014). Odredbe potvrđuje i *Zbornik* (Žic 2001: 405):

„Sedaj već ne smi delat, kako ki oće i će oće, nego more delat onako, kako zapovida zakon. A zakon zapovida, da se mora seki gospodar javit na poteštariju, kada mu ko živo krepa, nasvalito va vrime od pošasti, i da ga mora zakopat gelboko pod zemju, neka ne smerdi i da ne bude priliki, da bi krepalina ariju otrovala.“ (Vrbnik na otoku Krku)

Statut o držanju pasa i poreza na pse valjan za cijeli opseg Županije virovitičke, Kr. hrv.-slav.-dalm., Zemaljske vlade iz 1893. propisivao je da su psi trebali dosta jesti i piti, nikada im se nije trebala davati smrdljiva hrana, a kruh koji im se davao morao je biti pečen, ne napola, ne topao i ne pljesniv, te im se nije smjela davati hrana s mirodijama. Pse je, također, trebalo čisto držati, češljati, prati, a rutave (runjave, op. a.) pse barem dvaput godišnje strići. Ljeti je psima trebalo omogućiti da plivaju u vodi, pseće nastambe morale su biti čiste, zimi ih je trebalo braniti od studeni te su trebali imati dosta čiste vode (usp. Džaja et al. 2014). Prema odredbi iz 1902. godine, svakoga vlasnika koji se nije pridržavao „statuta“ u bilo kojem pogledu, ili se nije brinuo o psu u bilo kojem pogledu, trebalo je bez odlaganja pozvati na odgovornost te mu zabraniti daljnje držanje pasa (usp. Džaja et al. 2014).

33 Književni ekvivalenti naziva navedene podjele zasad nisu poznati autorici teksta. Svakako bi zanimljivo bilo istražiti značenja, s obzirom da bi ona moguće ukazala na svrhe držanja pasa u Dalmaciji početkom 19. stoljeća.

Obveze vlasnika pasa spominje i Josip Kotarski za mjesto Lobor u Hrvatskom zagorju (Kotarski 1915: 229):

„Cucka nema svaka kuća; na prostoru, gdje je poviše kuća, vidimo često samo po jednoga psa. Svaki pas mora na vratu nositi „žulenciju“,³⁴ da ga šintar ne ulovi, a žulenciju dobije onaj, od kojega se štibra plati..., nastavljajući da po jednu, po dvije mačke ima svaka kuća, no ne navodeći obveze njihovih vlasnika.“

Zanimljive su i odredbe o ubiranju psetarine – poreza na pse, koje diferenciraju pse na nekoliko osnovnih skupina, a koje, opet, svjedoče o svrhama držanja pasa onoga vremena. Tako se, za svakoga psa čuvara i čobanskoga (birkaškoga) psa ustanovljavala godišnja psetarina od 50 novč. (krajcara, op.a.) Za svakoga je lovačkog psa ona iznosila 1 F (forintu, op.a.), a za svakoga drugog „raskošnog psa“ 2 F. (usp. Džaja et al. 2014).

Pridjev raskošan daje naslutiti držanje pasa u funkciji kućnih ljubimaca, no prije ove kategorije, valja se osvrnuti na monografska zapažanja o lovačkim psima, u krajevima gdje se lov s psima prakticirao. Za Poljica, Ivanišević piše (Ivanišević 1987: 217):

„Malo koji lovac pođe u lov brez lovaćeg pasa, koji iznađe trag zviri (...) Lovaci pasi jesu od lovaće race ili bagre, na svakoj nogi stoju otpečiti čanpari. Pod starost užaju se pokvarit, ne maru više za lovinu. O pasu, koji ni za lov ni za stražu, reče se: ni stražno, ni lovno, – a tako i čeljadetu, koji nije za nikakvu radu.“

U kontekstu psa čuvara, pak, neuobičajenošću se izdvaja podatak zabilježen za mjesto Vrbova pokraj Staroga Petovog Sela, o načinu odbijanja pasa kako bi se obavila krađa (Kurjaković 1896: 257):

„Lupeži umire pse, kamo kane provaliti, ako im bace rog, u koji metnu nešto masti, pa onda izvadjaju svoj lopovski posao.“

Podatke o psima čuvarima (i lovačkim psima) te načinima njihova odvrćanja obuvanjem opanaka od vučje kože da bi se izvršila krađa donosi i Vladimir Ardalić u monografiji *Bukovica – narodni život i običaji* nastaloj na temelju članaka objavljenih u *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena* (2010: 251):

„Svaka kuća, mala i velika, drži krmaka, tuka, kokošiju (pataka i gusaka ređe); velike kuće psa imadu svezata u danu u sindžiru, obnoć ga puste u šišljagu (prosta, da baza): starješica mu (t.j. maja) mete jesti, on nj dobro poznae i oko nje se obližuje, a na druge reži.“³⁵

34 *Žulencije* ili pseće medaljice (markice) s kraja 19. i početka 20. stoljeća, s područja kontinentalne Hrvatske (Zagreb, Križevci, Sveti Ivan Žabno), kao i primjerak iz Beča, publika izložbe *O životinjama i ljudima* imala je prilike vidjeti zahvaljujući posudbi iz Numizmatičke zbirke Arheološkoga muzeja u Zagrebu.

35 Uz opasku (Ardalić 2010: 251): „Pasa imade i lovnije’. Njima daju esti oni, za kim idu, jer se njevi broe.“

Osim postojanja pasa čuvara te pastirskih i lovačkih – radnih pasa, posljednja spomenuta kategorija sugestivnoga naziva, raskošni psi, prilično jasno ukazuje na praksu držanja pasa kao kućnih ljubimaca, i to, sudeći prema najvećem iznosu poreza, od strane poreznih obveznika veće platežne moći, pretpostavljeno građanstva, kao i na namjeru ograničavanja držanja „nepotrebnih“ pasa, opet iz razloga prevencije bjesnoće i ugroza čovjeka istom bolešću.

Štatut o držanju pasa te o psetarskim pristojbama za područje Županije požeške Kr. hrv. slav.-dalm. Zemaljske vlade, iz 1910., uvodi kategoriju „kućnog psa“ koji je bio potreban za sigurnost te je služio isključivo za taj posao (usp. Džaja et al. 2014:). Postojanje „kućnoga psa“, u istoj funkciji, za područje Otoka kraj Vinkovaca bilježi i Josip Lovrečić (1897: 260):

„U kuća, a osobito stanova, drže ljudi po više pasa i mačaka. Pas koji je uvijek kod kuće, zove se kućni pas; priko dana je obično privezan na lancu. Oko vrata ima kajiš, na kom je alka, a u alki je lanac. U prvi mrak pusti se pas s lanca (t.j.: odveže mu se kajš.).“

U gradovima Daruvaru, Lipiku, Novoj Gradiški, Cerniku, Novskoj i Pakracu kućnim psima smatrali su se psi koji su se držali izvan mjesta, u vinogradima, osamljenim kućištima, selištima, salašima, i sl., a psi unutar grada smatrali su se raskošnim psima, ako nisu bili lovački ili pastirski psi. *Pravilnik o držanju pasa Savske Banovine* iz 1938. ide još dalje, pa „psima od raskoši“ smatra sve pse koji su se držali u kući ili ograđenom prostoru, propisujući i uvjete koji se odnose na vlasnika – psa je mogla držati svaka pravna i fizička osoba osim skitnica, Roma koji se sele i Roma šatoraša (usp. Džaja et al. 2014). Psetarina se nije plaćala za vojne i policijske pse, pse kinoloških društava, ovlaštenih trgovina pasa i za pse koji su služili za cirkuske predstave.

Posljednji podatak svjedoči o proširenim ulogama pasa u životima ljudi prve polovine 20. stoljeća, vremenu u kojem, u svijetu, ali i kod nas, dolazi do značajnoga porasta broja kućnih ljubimaca, i to posebno u razdobljima nakon Prvoga i Drugoga svjetskog rata, s odrazom na rast profita unutar ekonomskoga sektora (organizirana trgovina kućnim ljubimcima, prve gotove hrane, razvoj ponude u opremi, pokapanje životinja na grobljima kućnih ljubimaca i dr.) te nastavkom prakse zaštite i reguliranja držanja kućnih ljubimaca (barem na papiru), sve do naših dana.

UMJESTO ZAKLJUČKA: HRVATSKA DANAS ILI ZAŠTO ISTRAŽIVATI (I MATERIJALNO DOKUMENTIRATI) KULTURU KUĆNIH LJUBIMACA

Danas, uz cijeli niz pozitivnih promjena koje donosi novi *Zakon o zaštiti životinja* (prigodno izglasan na sam Međunarodni dan zaštite životinja, 4. listopada 2017.),³⁶ te aktualne prijedloge uvođenja poreza na pse (izuzev udomljenih) i osnivanja DNK baze koja bi poslužila kao put do nesavjesnih vlasnika glede onečišćavanja javnih površina, ne preostaje nego nadati se i pratećem pomaku u kolektivnoj svijesti (i) o životinjama „jednakijima od drugih“. Terapijske uloge i blagotvoran učinak mačaka i pasa na psihofizičko zdravlje čovjeka medijski su promovirani gotovo svakodnevno. Paradoksalno, nebrojeno je mnogo jedinki obiju vrsta koje su od prvoga dana, ili još gore, nakon isluženosti, bolesti, zasićenja, ili jednostavno, zbog komocije vlasnika, prepuštene sudbini ulice. Napori udruga za zaštitu i dobrobit životinja i skloništa za napuštene životinje³⁷ rastu iz dana u dan, no stvarna je promjena uvijek produkt djelovanja pojedinca i odvija se na razini svakodnevnoga života.

Unatoč velikim pomacima na planu poimanja kućnoga ljubimaca, na žalost ili sreću samih životinja, koje danas (i u Hrvatskoj) mogu putovati i sredstvima javnoga prijevoza, sjediti u sve većem broju ugostiteljskih objekata (pa i biti dijelom njihovih interijera/osoblja, kako se uzme), jesti najfinije pseće/mačje slastice iz domaćih slastičarnica, šetati s „dadjama“ i pohađati „vrtnice“, kupati se na posebno opremljenim plažama, koristiti usluge posebnoga taxi prijevoza za ljubimce, odsjedati u hotelima i/ili apartmanima, posjećivati muzeje, uređivati se u, posebno za njih osmišljenima, salonima ljepote, nositi „najmoderniju“ odjeću i spavati na dizajnerskom krevetiću, a pod „bagatelnu“ cijenu luksuznoga zarobljenštva, (za uvjete života nužne) sterilizacije/kastracije, bolesti uzrokovanih

36 Tijekom priprema i trajanja izložbe *O životinjama i ljudima* javno je raspravljan, predložen i izglasan (4. listopada 2017.) novi *Zakon o zaštiti životinja* koji donosi niz pozitivnih odredbi kao što su: zabrana trajnoga vezanja pasa, nastupa životinja u cirkusima, zatočavanja medvjeda i dupina, spolnoga odnosa sa životinjama, čupanja perja živoj peradi, prodaje pitomih vretica (afrički tvorovi, pitomi tvorovi, fereti, lat. *Mustela putorius furo*) u trgovinama, bacanja petarda na životinje, djelomična zabrana korištenja kopitara za izvlačenje drva iz šume itd. Regulira se i uzgoj životinja za prodaju te velik problem crnoga tržišta i nesavjesnih uzgajivača („štancera“), a niz novih odredaba doprinijet će provedbi Zakona i smanjenju broja napuštenih životinja (usp. www.prijatelji-zivotinja.hr).

37 U izložbi *O životinjama i ljudima*, konkretno u dijelu posvećenom kućnim ljubimcima, predstavljena je djelatnost Skloništa za nezbrinute životinje grada Zagreba, dok je, iz konceptualnih, prostornih i financijskih datosti, prostor za predstavljanje zainteresiranih udruga predviđen u okviru popratnih programa, koji, uz katalog izložbe, čine neodvojivu cjelinu s izložbom i njezinim ciljevima, a ujedno omogućavaju izravan kontakt s publikom i potencijalnim udomiteljima. Sudjelovanje su, do dana predaje ovog članka, realizirale zagrebačke udruge Plava šapa i Udruga za pomoć i unaprjeđenje života životinja „Merida“ te Centar za edukaciju Nova arka iz Stubičkih Toplica, dok je radionice za djecu i predavanja za odrasle, tijekom 2015/16. godine, povodom otvaranja Etnografskog muzeja za posjet s ljubimcima, odnosno susret izložbi *O životinjama i ljudima*, u muzeju periodički održavala i organizirala Udruga za zaštitu životinja Sedma od devet.

ljudskom selekcijom i životom u skućenim urbanim sredinama s velikim brojem životinja na malim površinama te, oboljenjima modernoga čovjeka poput pretilosti i dijabetesa, da nabrojimo samo neke, ostaje – Medo. Možda je generalizacija, ali njemu je svejedno. Medo je prosječan hrvatski pas, dane je do nedavno i legalno provodio na lancu, u najboljem slučaju, ima sklepani krov nad glavom i relativno redovno dobiva ostatke ljudske hrane – njegova obitelj smatra ga svojim ljubimcem. Medo je sretniji od Šarka – on može imati 101 sudbinu, ali nijednu sa sretnim završetkom, kao u priči o dalmatinerima. Od one da kao štene preživi davljenje i potapanje u plastičnoj vrećici, preko loše upućenoga hica (umjesto u glavu, u kralježnicu) jer je ostario pa lovcu više nije od koristi, do klasične priče u kojoj njegovi ljudi odlaze na ljetovanje, a on završava na ulici ili u azilu. I njemu smo, sve do unatrag nekoliko mjeseci, i s *no-kill* izuzecima, davali 60 dana čekanja na novoga čovjeka, a onda ga lišavali života³⁸. Sve u skladu sa zakonom.

S druge strane, u dnevnim novinama redovito čitamo (dobro i zlo) o životinjama, nacionalna i komercijalne televizije pune se pričama o ljudima i životinjama, kućni ljubimci protagonisti su naših profila na društvenim mrežama, prepoznajemo i promoviramo autohtone pasmine (u posljednjih desetak godina, pet od sedam hrvatskih autohtonih pasmina pasa dobilo je svoje publikacije, jedna i spomenik,³⁹ a njihov kulturni, turistički i muzeografski potencijal postao je i temom završnih radova budućih muzeologa⁴⁰), felinološki i kinološki savezi aktivni su na međunarodnom planu, o dobrobiti suživota s ljubimcima pišu i cijenjeni hrvatski psiholozi, udruga za zaštitu životinja (onih koje to jesu i onih koji se takvima prikazuju iz različitih razloga, uglavnom financijske prirode) više je no ikad i imaju posla više no ikad, naši gradovi nemaju samo prve ljude, nego i pse, virtualni svijet vrvi animalnim alter-egom,⁴¹ i konačno, odnos

38 Istovremeno se zabranjuje i usmrćivanje pasa u skloništima.

39 Nedostaje knjiga o posavskom goniču i malom međimurskom psu – mediju kojemu je, zajedno s golubom Međimurska lastavica, 2015. godine, u očekivanju priznavanja od strane FCI, podignut spomenik u Čakovcu (Fuš 2015). Uz zidni reljef „građevnom psu“ Plutu u zagrebačkoj Bogovićevoj ulici, to je jedini spomenik psu u Hrvatskoj. Spomenici podignuti u znak zahvalnosti (najčešće službenim) psima, ali i drugim životinjama, u svijetu nisu rijetkost.

40 Vidi Đuretić 2016.

41 Posljednjih godina čovjekova potreba da sebe projicira na životinjski svijet izrodila je subkulture, poput „krznenoga“ (engl. *furry*) pokreta i animalnih tviteraša, koje prelaze granice identiteta (usp. Wright 2016).

ljudi i životinja postao je predmetom interpretacije (i naših) muzeja i galerija.⁴² Drugim riječima, svakodnevno detaljno dokumentiramo život sa životinjama – ostavljamo tragove, povijest, čini se, osim ako to (ponovno) ne dopustimo, više neće biti izglabljena. Na putu možda pronađemo i sebe.

Fotografije u prilogu prikazi su predmeta prezentiranih na izložbi *O životinjama i ljudima*, pozitivni primjeri iz prakse, kao i ilustracija odabrane građe koju su nam suradnici, publika i korisnici muzeja stavili na raspolaganje kao potencijalne darove u slučaju osnivanja Zbirke predmeta kulture kućnih ljubimaca.⁴³ Poštujući baštinstvo riječ i raritetnu materiju prošlosti, doživljaj recentnoga interesa javnosti za temu, višestruko potvrđen brojnim upitima i intervjuima za vrijeme trajanja izložbe, uključivanjem (i oslušivanjem želja i potreba) korisnika kao aktivnih sudionika formiranja muzejskih zbirki, postaje – doslovno – opredmećen, što u muzeološkom kontekstu možemo smatrati vrlo značajnim (i znakovitim), posebno ako u obzir uzmemo suvremeni koncept obnovljenoga Etnografskog muzeja s novim stalnim postavom, novim čuvaoničnim kapacitetima i, prije svega, novim sadržajima za nove (i stare) korisnike.

42 Neki od primjera animalističkih tema izložbi (ne-prirodoslovnih) muzeja, galerija i galerijskih prostora posljednjih godina: *Pas u hrvatskoj likovnoj umjetnosti od 19. stoljeća do danas* (Galerija Prica, Samobor, 2013.), *Let u prošlost – ptice u arheološkoj baštini* (Arheološki muzej, Zagreb 2013.), *Psi anđeli* – izložba fotografija Roberta Orlića (Tifološki muzej, Zagreb 2014.), *Zoološki vrt u Zagrebu 1925.-2015.* (Muzej grada Zagreba, 2015.), *Monumenta et animalia* (Arheološki muzej, Split, 2015.), *Sve naše životinje – animalističke teme u hrvatskoj modernoj umjetnosti* (Moderna galerija, Zagreb, 2017.), *Ljudi i životinje Dalmacije* (Gradska knjižnica Marka Marulića, Split, 2017.). Na svjetskoj razini recentne su: *In the Company of Cats and Dogs* (Blanton Museum of Art, Austin, Texas, SAD, 2014.) (BMA 2014), *How Cats Took Over The Internet* (Museum of The Moving Image, New York, 2015.) (Grossman 2015), *Wir kommen auf den Hund!* (Staatliche Museen zu Berlin, 2015.) (SMB 2015), *Cats 'n Dogs – An Illustrated History* (Toitu – Otago Settlers Museum, Novi Zeland, 2015.) (TOSM s.a.) i *Play More* (Ugly Duck Gallery, London, 2016.) (Wilcox 2016). Za spomenuti su, svakako, i stalni postavi Muzeja psa u St. Louisu, Muzeja psećih ogrlica u Kentu, Muzeja mačaka u Kotoru te niz izložbi, projekata i radionica u okviru Muzeja povijesti životinja u Los Angelesu. Globalno umreženi, djeluju i virtualni muzeji na temu, poput onoga posvećenog ljubimcima američkih predsjednika (PPM s.a.) ili psima autohtonih pasmina (BCM 2014).

43 Radni naziv zbirke. Drugi prijedlog – Zbirka predmeta međuvrskih zajednica, slijedi načela multivrsne etnologije, no nedostatak mu je širina asocijativnosti i neuobičajenost termina.

LITERATURA

- ARDALIĆ, Vladimir. 2010. *Bukovica. Narodni život i običaji*. Novi Sad: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“.
- BCM [The Border Collie Museum]. 2014. „The History of the Shepherd’s Dog“. <http://www.bordercolliemuseum.org/EarlyHistory/EarlyHistory2.html> (14. veljače 2017.)
- BMA [Blanton Museum of Art]. 2014. „In the Company of Cats and Dogs“. <http://blantonmuseum.org/exhibition/in-the-company-of-cats-and-dogs/> (12. veljače 2017.)
- ĐURETIĆ, Lucija. 2016. *Očuvanje i prezentiranje hrvatskih autohtonih pasmina pasa kao baštine*. Završni rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti.
- DŽAJA, Petar; SEVERIN Krešimir; AGIČIĆ, Damir; VRANJEŠ, Ivo; GRABAREVIĆ, Željko. 2014. „Držanje pasa u zakonskim propisima kroz povijest“. U *Veterinarska stanica* 45/1, 59-68.
- FRASER, James G. 2002. *Zlatna Grana – podrijetlo religijskih obreda i običaja*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- FUŠ, Alen. 2015. „FOTO: Golub Međimurska lastavica i pas Međi dobili spomenik“. *Emedjimurje*, 6. rujna 2015., <http://emedjimurje.rtl.hr/opcenito/foto-golub-medimurska-lastavica-i-pas-medi-dobili-svoj-spomenik> (15. siječnja 2017.)
- GRBIĆ, Jadranka. 1998. „Predodžbe o životu i svijetu“. U *Etnografija. Svagadan i blagdan hrvatskoga puka*. Zagreb: Matica Hrvatska, 296-333.
- GROSSMAN, Samantha. 2015. „8 Things I Learned at a Museum Exhibit About Internet Cats“. *Time*, 22. rujna 2015., <http://time.com/4020458/internet-cats-museum-exhibit/> (21. kolovoza 2017.)
- HERZOG, Hal. 2011. *Some We Love, Some We Hate, Some We Eat. Why It’s So Hard to Think Straight About Animals*. New York: Harper Perennial.
- HORVAT, Rudolf. 1896. „Gatanje o prirodnim pojavama, o životinjama, o bilinama, o vremenu i u raznim prigodama života. Koprivnica“. *ZbNŽO* 1: 251-256.
- HURN, Samantha. 2012. *Humans and Other Animals. Cross-Cultural Perspectives on Human-Animal Interactions*. London: Pluto Press.
- IVANIŠEVIĆ, Frano. 1987. *Poljica. Narodni život i običaji*. Split: Književni krug.
- JOHNSON, Jill. 2009. *Dogs, Cats and Their People: The Place of the Family Pet and Attitudes about Pet Keeping*. Waterloo: University of Waterloo.
- JOVOVIĆ, Luka; JOVOVIĆ, Miloš. 1896. „Crnogorski prilozii“. *ZbNŽO* 1: 63-106.

- JUTARNJI LIST. s.a. „Groblje kućnih ljubimaca“. *Jutarnji list*, http://gorila.jutarnji.hr/vijestigorila/gorilopedija/lifestyle/ljubimci/groblje_kucnih_ljubimaca/ (20. rujna 2016.)
- KOTARSKI, Josip. 1915. „Lobor. Narodni život i običaji“. *ZbNŽO* 20: 226-253.
- KRANJČEVIĆ, Milan. 2003. „Tradicijsko liječenje i određeni medicinski tretmani ljudi i životinja u južnoj Gackoj“. *Grad Otočac* 7: 213-281.
- KRIŽANEC-BEGANOVIĆ, Danijela. 2015. *Čarobna družba – vjerovanja u nadnaravna bića u Podravini*. Zagreb: Etnografski muzej.
- KURJAKOVIĆ, Mijo. 1896. „Narodna vjerovanja s bajanjem. Vrbova“. *ZbNŽO* 1: 256-258.
- LOVRETIĆ, Josip. 1897. „Otok. Narodni život i običaji“. *ZbNŽO* 2: 91-459..
- MARK, Joshua J. 2016. „Pets in Ancient Egypt“. <http://www.ancient.eu/article/875/> (6. lipanj 2016.)
- MILČETIĆ, Ivan. 1896. „Mora i polegač. Krk, Kastav, i hrvatski kajkavci“. *ZbNŽO* 1: 235-237.
- MORELL, Virginia. 2015. „From Wolf to Dog“. *Scientific American Special* 24/3: 28-35.
- MOREY, Darcy F.; JEGER, Rujana. 2015. „Paleolithic Dogs: Why Sustained Domestication then?“ *Journal of Archaeological Science* 3: 420-428.
- O'HARE, Sean. 2013. „Pets in peace: World's oldest pet cemetery where a lion and a racehorse are among 40,000 bodies is discovered in Paris“. *Daily Mail Online*, 15. siječnja 2015., <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2262735/Pets-peace-Worlds-oldest-pet-cemetery-lion-racehorse-40-000-bodies-Paris-suburb.html> (5. svibnja 2017.)
- PAVIČIĆ-ŠUNJIĆ, Mato. 1937. „Kuća u Lici prije i sada (okolica mjesta Lovinac, srez Gračac)“. *Vjesnik Etnografskog muzeja u Zagrebu* 3: 103-125.
- PETAROS, Anja. 2012. „Mumije životinja“. U *Mumije. Znanost i mit*. Zagreb: Arheološki muzej, 82-86.
- PPM [Presidential Pet Museum]. s.a. „About the Presidential Pet Museum“. http://www.presidentialpetmuseum.com/pet_museum/ (4. ožujka 2017.)
- RAK ŠAJN, Rolanda. 2001. „U Hrvatskoj 1,15-1,43 životinja po kućanstvu“. *Večernji list*, 4. listopada 2001., <https://www.vecernji.hr/interijeri/u-hrvatskoj-115-143-zivotinja-po-kucanstvu-700505> (20. rujna 2017.)

SMB [Staatliche Museen zu Berlin]. 2015. „Wir kommen auf den Hund! Eine Sommerausstellung im Kupferstichkabinett“. <http://www.smb.museum/en/exhibitions/detail/wir-kommen-auf-den-hund.html> (12. veljače 2017.)

SMIČIKLAS, Tadija. 1896. „Sv. Jakov kraj Bakra u Hrvatskoj“. *ZbNŽO* 1: 207-211.

SOTERIOU, Helen. 2015. „Inside Hyde Park’s secret pet cemetery“. *The Telegraph*, 4. kolovoza 2015., <http://www.telegraph.co.uk/travel/news/Inside-Hyde-Parks-secret-pet-cemetery/> (5. svibnja 2017.)

SVIRAC, Manda. 2002. *Nakon susreta s pastirima: pastiri u hrvatskim obiteljskim zadrugama*. Zagreb: Družina.

ŠPOLJARIĆ, Boris. 2008. *Hrvatska kinološka baština*. Zagreb: Hrvatski kinološki savez.

THURSTON, M. Elizabeth. 1996. *The Lost History of Canine Race. Our 15,000-Year Love Affair with Dogs*. Kansas City: Andrews and McMeel, A Universal Press Syndicate Company.

TOSM [Toitu – Otago Settlers Museum]. s.a. „Cats ‘n Dogs - an Illustrated History“. <http://www.toituosm.com/whats-on/exhibitions/previous-exhibitions/cats-and-dogs> (12. ožujka 2017.)

UJEVIĆ, Ivan. 1896. „Vrhgorac u Dalmaciji“. *ZbNŽO* 1: 246-247.

VILJETIĆ, Gordana. 2017. „Okokućad, gospodari srca i domova ili robovi ljubavi – kućni ljubimci u teoriji, prostoru i vremenu“. U *O životinjama i ljudima*. Zagreb: Etnografski muzej, 89-125.

VISKOVIĆ, Nikola. 1996. *Životinja i čovjek. Prilog kulturnoj zoologiji*. Split: Književni krug.

WILCOX, Dominic. 2016. „World’s First Art Exhibition for Dogs“. <http://dominicwilcox.com/portfolio/worlds-first-art-exhibition-for-dogs/> (1. rujna 2016)

WRIGHT, Robin. 2016. „Beastie Boys and Girls: The New Anthropomorphism“. *The New Yorker*, 10. veljače 2016., <https://www.newyorker.com/books/page-turner/beastie-boys-and-girls-the-new-anthropomorphism> (2. kolovoza 2017.)

ZOVKO, Ivan. 1896. „Okokućad. Domaće ili pitome životinje, njihova hrvatska narodna imena“. *ZbNŽO* 1: 308-314.

ŽIC, Ivan. 1915. „Fraze i poslovice. Vrbnik na Krku“. *ZbNŽO* 20: 254-284.

ŽIC, Ivan. 2001. *Vrbnik na otoku Krku. Narodni život i običaji*. Rijeka: Institut za etnologiju i folkloristiku, Povijesno društvo otoka Krka.